

ԳԼՈՒԽ III

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ (XIX - XX ԴԴ.) ՀՈՒՂԱՐԿԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԾԵԱԸ ԵՎ ԱԳՈ ԵՐԳԵՐԻ ԴԵՐԸ ՆՐԱ ԸՆԹԱՑԱԿԱՐԳՈՒՄ

Մահացողները իրենց հետ տանում են ապրողների հոգուց մի ռաժին, ներաշխարհից մի մաս: Հեռանում են իրենց ետևում թողնելով տարակուսանք ու վիշտ, առեղծվածներ ու հանելուկային անորոշություններ. «Էն կինքեմէն օջով խարար չէ բերի»¹:

Մահը կյանքի կեսն է, միշտ ներկա ու աներևույթ՝ ինչպես թուր ընկալալուծների կողքին խաղաղ ու խորախորհուրդ տարածվում են գերեզմանները:

Ջրաղվելով հայ ժողովուրդի կենցաղի ու սովորությունների ուսումնասիրությամբ, գրեթե ոչ մի ազգագրագետ, ռանահավաք ու պատմարան անուշադրության չի մատնել մեր ժողովուրդական ծեսերից ամենապարտադիրն ու ամենակայունը՝ հուղարկավորության ծեսը: Մեզ են հասել գրավոր ու ռանավոր ուշագրավ տեղեկություններ հայկական շատ ընկալալուծների՝ Գեղարքունիքի ու Ջանգեզուրի, Շիրակի ու Արցախի, Ջավախքի ու Վայոց Ձորի, Բարձր Հայքի ու Հայոց Ձորի, Վասպուրականի ու Ակնի, Մուշի և Տարոնի, Սասունի և Դերսիմի, Ալաշկերտի ու Բորչալուի, Բուլանջիի ու Արճակի, Ջելթոնի ու Գանձակի, Համշենի ու Ներքին Բասենի, Գողթնի և Իրանի Չհարմհալ գավառի, Հալեպի ու Կոստանդնուպոլսի, Ղզլսրի ու Նոր Նախիջևանի հայ ընկալալուծների հուղարկավորության սովորությունների մասին, որոնք վերաբերում են հիմնականում 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և 20-րդ դարին:

Թաղման ծեսը պայմանականորեն ռաժանել ենք հինգ վուլի. ա) հոգեվարքում գտնվող հիվանդի եետ վարվելու ձևերի ամրոգություն, բ)

հանգուցյալի մարմնի նախապատրաստում, նախնական լաց ու սուգ, գ) մեռելատանը կատարվող գործողություններ, քանի դեռ հանգուցյալը տանն է, դ) դիակի տեղավորումը գերեզմանատուն, թաղում, ե) հոգեհաց, հանգուցյալի հիշատակին կատարվող արարողություններ:

Հիվանդը գտնվում է ոչ միայն ընտանիքի անդամների, այլև թուր հարազատների, մտերիմների և ազգականների ուշադրության կենտրոնում: Անընդմեջ այցելությունները, գրույցները, հուսադրումները փորձում են շեղել նրա ուշադրությունը հիվանդությունից և թեթևացնել տառապանքն ու ցավը: Յուրաքանչյուր այցելու անպայման որևէ ընտիր ճաշակելիք է բերում («տղապետ», «կամակ»):

Դիժար հիւանդուկ իմ ես,

Առ կամակ եկու զիս իտես:

Կամակտ ի գլխուս վերեւ,

*Ձեռքտ տար, սրտիս խոցը տես*²:

Այս սովորությունն է ակնարկում սգո երգը: Ձգտում են իրականացնել ծանր հիվանդի թուր ցանկությունները, ռավարարություն տալ նրա պահանջներին («սրտուզիլիքը կատարել»): Հավատում են, որ մարդու մահվան օրը ճակատագրով կանխորոշված է և ոչնչով հնարավոր չէ դրա դեմն առնել: Այն պայմանավորված է երկնքում գտնվող աստղի անկումով կամ քրով, թեվով լի կճուճի պարպումով: Մարդկանց մեջ «ժըմաժենքին», «սըրըլըսին» և «հավախոսին» (այսինքն օրվա այն ժամերին, երբ լույսն ու խավարը գոտեմարտում են տիրելու համար և խառնաշփոթության մեջ ռացվում է չարերի

¹ *Դանալանյան Ա.*, Առաժանի, Երևան, 1960:

² *Ճանիկեան Յ.*, Նշվ. աշխ., երգ 25:

գործունեության ասպարեզը) շրջում են գրողները և ճիպտորեն կամ միգակով խստում նրանց, ում օրհասը եկել է.

Գրող, և անօրեն գրող.

Ի՞նչ կուզէքու մարտի մենե,

Աշուն ու գարուն չըսեր,

Մեր կայեն ծանր կու բերէ³:

Այդ նշանների եետքերով էլ հոգեառ երեշտակները գալիս, առնում են հոգիները: Բարի մարդուն այցելում է ռարի հրեշտակը կամ Գարրիել հրեշտակապետը և վարդ կամ խնծոր պարզելով հիվանդին խաղաղ համաձայնությամբ անջատում նրա հոգին մարմնից (այս հավատալիքով են ռացատրում երեխաների ձեռքերը շարժելը մեռնելիս): Եթե մեռնողը չար է ու մեղավոր, չար հրեշտակը նրան տանջելով պոկում է հոգին, ինչպես փոքր երդիկից դուրս կքաշեն խոշոր ծառը:

Աշխատում են հանգիստ, անադնուկ մթնոլորտ տառեղծել հոգեվարքը դյուրացնելու և ռարդություններ չառաջացնելու համար. եանում են ռարձը գլխատակից, աջ ձեռքը դնում վերմակի վրա, դադարեցնում խոսակցությունն ու լացը, ռացում դմներն ու պատուհանները՝ ապահովելով հոգեառի ազատ ելումուտը, երեխաներին հեռացնում սենյակից, որպեսզի եանկարծ վերջինս չտանի նրանց իր հետ:

Եթե եոգեվարքը («տուրք ու տապը») ձգձգվում է, դեռևս կենդանի մայրը կուրծքը քսում է մեռնողի շուրթերին՝ ազատելով նրան որդիական երախտիքի ծանրությունից, ներկայանում է գժոված ընկերը կամ ռարեկամը, մոտեցնում են հեռավոր հարազատի շորերը, իրերը կամ նանակը, պատճառարանելով կարոտալի սպասումը («աշկը հղեց ա»), եաց են թխում և եկեղեցու դռանը ռաժանում ռոլոր պատահողներին:

Որոշ նախապաշարված մահացողներ անընդհատ պահանջում են փոխել իրենց տեղը՝ հուսալով, որ հոգեառը չի գտնի իրենց: Մեռնելու պահին երբեմն պայծառանում է մարդու միտքը, նա իր վերջին պատվիրաններն է տա-

լիս մերձավորներին: Նրա վերջին խոսքը, կամքը սրրազան օրենք է ապրողների համար:

Մեռաւ ւ օսիյաթ արաւ

Իս ճամբուն վրայ թաղեցէք:

Քարս նշանով դրէք,

Անունս վրա գրեցէք:

Որդիկս ուր թագուոր անէք,

Ես աչօք անիմ, նայեցէք⁴:

Հրավորված քահանան հաղորդություն է տալիս, աղոթքով քավում մեղքերը և նրան ներշնչում անմեղի ինքնավստահություն: Երր կյանքը լքում է ուշադրության կենտրոնում գտնվող անձնավորությանը, մի շարք եղանակներով համոզվելով, որ նա դադարել է ապրել*, դեմքով շրջում են դեպի արևելք, փակում աչքերը, կապում ծնուրը, ձեռքերը խաչաձև ծալում կրծքին, ոտքի ռթամատերը կապում իրար**, մի շորով ծածկում (դիագարդ) և մի հաց դնում կրծքին: Անմիջապես վրա են թափվում հարազատները, գրկելով, համրուրելով դիակը, ռարձրածայն ողորում ու ճչում, հավաքվում են հարևաններն ու ռարեկամները:

ր) Երիտասարդ տղամարդու մահվան դեպքում, եթե առաջ եղերամայր դառնում էր կինը, ապա այժմ նախաձեռնությունը վերցնում է մայրը՝ որպես վշտերից գերագույնի կրող: Նրա պարտականությունն է՝ մանրամասն ժողովրդին ներկայացնել մանվան պաաճառները, նկարագրությունը, մեռնողի ռարի ու դրական գործերը:

Հիշենք, որ Փառանձեմը մայր ողորոց դարձավ այն ժամանակ, երր արդեն հայտնի էր դարձել սպանության պատճառը: Բուզանդը մեջերում է նրա ուղղակի խոսքը.

Լուարուք ամենեքեան,

գի մահն առն իմոյ

վլասն իմ եղել,

⁴ *Ճանիկեան Յ.*, նշվ.աշխ., երգ 54:

* Սաուզում են գարկերակը, հայելի պահում ռունգերի դիմաց, կամ սեղմում եղունգները - Ե. 7.:

** Աչքերը փակում են, որ աշխարհից կարոտով չհեռանա, բերանը փակում են, որ հանկարծ չար ոգին ներս չմտնի ու գրավի բերանով հեռացած հոգու տեղը, բթամատերը կապում են, որ նա չկարողանա վեր կենալ և գոռմադար դառնալ - Ե. 7.:

³ Նույն տեղում, երգ 73:

զի որ ինձ ակն եդ,

վասն իմ:

զայրն իմ ետ սպանանել⁵:

Նույնաման տեսարան ունի Անանուն պատմիչի ըերած սգո ծեսը: Սոֆի տիկինը նախ չի ուզում հավատալ գույժին:

Ջի դուք, ո՞վ մարդիկք,

եւ ընդէ՞ր գործել զայդ յանդգնիք:

չիք ուրեք թշնամիք:

Ոչ ուստեք սլատեալ պատերազմ:

Ո՞վ ոք զայդ գործել համարձակեցաւ,

Ո՞վ ոք զոսկեփետուր ախոյանայարձակ

Քաջագզի վարուժանն իմ հաւահար առնել

կամ ի ծուղակ ըմբռնել կարողանայր,

և ոչ ինքն օծտեալ ի նմանէն մեռաներ:

Ով ոք զբարձրաթիւ արծիւն

քաջահնչօղ և հաարկու ծայնիւ

ի խոնարհ սուգել լինէր ծեռնհաս:

*Ո՞վ ոք զանյաղք վիշապն սանձել մերծե-
նայր,*

եւ ապրեալ լինէր ինքն⁶:

Այժմ էլ, գրեթե միշտ մահվան լուրի կամ իրողության առաջին արձագանքը՝ չհավատալու, այդ լուրը ժխտելու, իյարված լինելու, դժբախտությունը իրենից վանելու հարագատի բուռն տենչն է:

Իմ որդեկս չէ մեռեր,

Սուրբ Յակոբ ուխտ է զնացեր,

Ինչ վարդ կայ՝ զլխուն դրեր,

Մանուշին հոտուն քնացեր⁷:

Առանձնապես մեծ է լինում չհավատալու հոգերանական հավանականությունը, երբ մեռնողը, առավել հաճախ սպանվողը քաջ ու անվեհեր տղամարդ է կամ դեռարույս պատանի: «Դորա յանթիվ ճակատ մտեալ էր, եւ վեր երրէք չէր առեալ, ոչ նետ մի դիպեցեալ, երրէք, եւ ոչ այլոց գինու խոցեալ է գղա»⁸, - ասում էին ընտանիքի անդամները Մուշեղ Մամիկոնյանի մահն իմանալով: Որոշ ողբասացներ մինչև թաղման

հանդեսի ավարտն էլ առաջ էին տանում այս մոտիվը, փորձում համոզել, որ հարագատը չի մահացիլ ու կվերադառնա, սակայն մեծ մասամբ այսպիսի մախերգանքին հետևում է բուն ողոր: Փառանձեմը սկսեց ծայնարկությունների օգնությամբ ստեղծել Գնելի մահվան ողբերգության վրպական հյուսվածքը, ապա գովասանական տարրերն ու ավաղ-ափսոսանքները: Սոֆի տիկինը «յառաջ կոչեալ զդստերս՝ սգոյ ողորոց յօրինէ կարգս, կարգեալ կացուցանէ դասս պարաւորս երրայեցիս եւ զթագավորացն Իսրայէլի նուագել տայ զողոս»⁹: Նույնն է մնացել սգերգելու կարգը՝ ռացաոելով ցուցադրականությունը: Կազմակերպչական մասը տեղափոխվել է մարդկային ներաշխարհի ու մտածողության փակ ոլորտներ:

Մահվան պահից քիչ անց հոգ են տանում դիակի մասին: Ընդհանուր, մինչև վերջերս ընդունված սովորություն էր այն լողացնելը: Այս տխուր պարտականությունը կատարում էին մեռելի սեռի մարդիկ՝ կամնի, տախտակի (որ հատուկ պահվում էր եկեղեցում) կամ տաշտակի վրա, քահանայի օրհնած սառը կամ գույլ քրով: Հանգուցյալին երախտապարտ անձինք մի-մի թաս ջուր էին լցնում դիակի վրա, որ նա իր «ամազը (երախտիքը) իրենց հալալ անի»: Լողացնողները երբեմն ռարեմաղթանքի հմալական խոսքեր են շշնջում:

Քարդ քաղած ընի,

Հողդ մաղած ընի,

Դատաստանդ քաղցր ընի,

Գնալ ճանապարհդ բարի ընի,

Ադոթքդ տանդ վրա ընի,

Սնացածներդ բարի ընիս,

Դու էլ բարի մեռել ընիս,

Հմոռանան քե՛¹⁰:

Լողացրած տեղում յոթ օր մոմ էին վառում, օգտագործած փոքր ամանները ջարդում, իսկ մեծը՝ շրջում հետո պատանքում էին դիակը*:

⁵ Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Երևան, 1987, էջ 191:

⁶ Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պաամություն Արծրունյաց տան, Երևան, 1985, էջ 414:

⁷ Ճանիկեան Յ., Նշվ.աշխ., երգ 83:

⁸ Փավստոս Բուզանդ, Նշվ.աշխ., էջ 363:

⁹ Թովմա Արծրունի և Անանուն, Նշվ.աշխ., էջ 414:

¹⁰ Լալայան Ե., Գանձակի գավառ, Երկեր, հ. II, Երևան, 1988, էջ 408:

* Պատանքի սպիտակ, անվա կտորը երեք անգամ իրար էին ձգում դիակի վրայից, ապա կարելով պատանքը, դեմքի մասը թողնում էին բաց: ասեղը կտորի մեջ, որպեսզի

Հանգուցյալի ռունգերում և ականջներում խունկ էին դնում: Սենյակում խունկ էին ծխում: Խունկը Հայաստանում, Հունաստանում և Արևելքում ընդհանրապես չար ոգիներին վանող և բարի ոգիներին առիճնող միջոց էր համարվում:

Կին հանգուցյալին կապում էին պատանքի կտորից գոտի, ուսկապ և քիթկալ: Վերջինս կապված է հանգուցյալի դեմքը դիմակով ծածկելու վաղնջական ծիսական սովորության հետ^{**}:

Պատանքը ոչ միայն պետք է բացառեր դիակի շարժվելը և գոռնադար լինելը, այլև ընկերքի նմանողությամբ խորհրդանշում էր մարդու երկրորդ ծնունդը այլ կյանքի համար: Սգո երգերում կան պատանքելու սովորության հիշատակություններ:

*Աս օր քեզ լռեցուցին, դրին պատնեցին,
Լալկան բերին, կանաչ արեւոյ լացին:*

.....
*Գառնուկիս պատնեքը թելով կարեցեք,
Մօրկանը սրտիկը շիշով տաղեցեք*¹¹:

Պատանքված հանգուցյալը փաթաթվում էր կարպետի մեջ և դրվում նաշի վրա: Դիակի երկարությունը չափում էին թելով, որպեսզի պատանքը (հետագայում՝ դագաղը) նրա չափով լինի («րոյդ չափին»): Կենդանի մարդու հասակը երեք թելով չէին չափում, բացառությամբ էին կազմում հիվանդները, որոնց բույաչափ թելերը դնում էին հանգուցյալի դագաղի մեջ, որպեսզի նա իր հետ տանի վերջիններիս ցավերը («ցավդ տանեմ»): Տեղին է հիշել, որ թելը ակնարկում է կյանքի տևողության չափը: Ուջանի

եկեղեցական պատարագից հետո ծածկեն քահանայի տված «վարձանակով» (խաչածն կտրած, մոմած և տեղ-տեղ խունկ կպցրած կտոր): Դեմքի մասն էլ կարելուց հետո ասեղը կտրում էին: Պատանքի մնացորդը փաթաթում էին պանը շշնջալով. «Աստված. օղորմի քեզ, քու մնացյալն ա» (Ե.Լալայան, վերը նշված տեղում): Այժմ դիակը մաքրելուց հետո նոր շորեր են հագցնում, առանց պատանքելու - Ե.Հ.:

^{**} Դին դամբարանադաշտերի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են բազում, թիթեղյա (երբեմն ոսկյա) ականակալներ և շրթնակալներ: Այս իրողությունը վկայում է, որ հանգուցյալի աչքերն ու թերանը կապելու սովորությունը դարերի պատմություն ունի (տես՝ Ժ. Խաչատրյան, Անտիկ դամբարանադաշտեր, Երևան, 1981, էջ 40 և նույն հեղինակի «Ուշ հելլենիստական շրջանի եզակի դամբարան», «Լրաբեր», 1977, № 1, էջ 55) - Ե.Հ.:

¹¹ Մատենադարան ժողովրդեան, հ.30, Կ.Պոլիս, էջ 24:

դամբարանի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են դամբարանախցում տեղադրված իլիկներ¹²: Հայ ժողովրդական հեքիաթներում իլիկներ են գլորվում գետնանցքի մեջ և հերոսներին տանում անդրաշխարհ, հաճախ ցույց տալիս նրանց բախտի ճանապարհը: Ստորերկրյա աստվածուհիների իլիկները կամ կծիկները խորհրդանշում էին կյանքի տևողություն: Վերջապես, «կյանքի թել» բառակապակցությունը շատ ընդունված, գործածական արտահայտություն է նաև այսօր:

Գ) Հանգուցյալի սենյակի հայելիները ծածկում են սպիտակ շորերով^{*}, տանը ոչ մի լույս չեն հանգցնում, դիակի մոտ մոմեր են վառում: Եթե հանգուցյալը երիտասարդ է կամ օրիորդ, սգվորները դագաղի վրա դնում էին առաջ՝ սպիտակ դրամներ խրած կարմիր խնձոր, այժմ՝ սև քողով պատած նշանի մատանին և լայով պատվերներ տալիս սիրածին: Եթե երեխա է, ծեռքերում երեք անգամ հանգցրած, կրկին վառած մոմեր են դնում, որովհետև նա «լույսի պես մաքուր է», լույսով պիտի գնա իր ճանապարհը և հետագայում էլ լույսով դիմավորի ծնողներին:

Հանգուցյալի հանդեպ եղած հարգանքն ու ակնածանքը, սիրելիից հավետ բաժանվելու զգացողությունը, հավաքվածների ողբալու տրամադրությունը դուրացնում է մահերգելու ունակությունների դրսևորումը: Ասացինք, որ ողորդ սկսվում է հարագատի մեռնելու պահից: Գյուղերում հենց սգվորների բարձրաձիչ աղադակներն էլ հավաքում են մարդկանց: Երբ հանգուցյալը հուղարկավորվելու համար պատրաստ դրված է սենյակի մեջտեղում, սուգը դառնում է ավելի կանոնավոր ու անընդմեջ: «Ողբերգու-

¹² Թումանյան Ա., Ուջանի դամբարանաթումբը, «Պատմա-բանասիրական եանդես» (այսուհետ՝ ՊԲՀ), 1993, № 1-2:

^{*} Հայելիները առնչվում են անդրշիրիմյան պատկերացումների հետ և հաճախ են հանդիպում. Հայաստանի անտիկ շրջանի դամբարաններում (տես՝ Խաչատրյան Ժ., Ուշ հելլենիստական շրջանի եզակի դամբարան, «Լրաբեր», 1977, № 1, էջ 55): Բացի այդ, հայելին արտաքինը շտկելու միջոց է, լավ տեսք ունենալու ցանկություն հուշող առարկա: Մի բան, որ պետք չէ սգվորներին, ընդհակառակը, նրանց հաճելի չէ տեսնել իրենց արտասովաթոր դեմքն ու վշտոտ կեցվածքը - Ե.Հ.:

թյուններու կ'ըսեն «Գովք», որոնք խիստ տխուր, տաղտկալի եղանակ մը ունին: Գովքը հետևյալ կերպով տեղի կ'ունենա. կիները մեռյալի երկու կողմերը կը ռաժնվին հավասարապես. մեկ կողմը գովքին I տողը կ'երգէ. միւս կողմը զայն կը կրկնէ նոյն շեշտերով, II տողը, որ վերջինն է, մեկ կողմը կ'երգէ, միւս կողմը զայն կը կրկնէ, այսպէս շարունակարար», - գրում է Թ. Գապասագալը Իգմիրում մեռելին ողբերգելու կարգի մասին¹³:

Գլխավոր դերը կատարում է մահացածի ամենամերձավոր կին հարազատը, որ նստում է հանգուցյալի սնարին, մյուսները թուրովում են դիակի շուրջ և մոլեգնում սուգը¹⁴:

*Սէվլի պոյիդ ըլլիմ դուրպան,
Որ թոռնեցաւ ծաղկի նըման.
Սօրրդ քընքուշ ծունկն ի՞նչ եղաւ,
Երր գլուխդ այդպէս վըրէն ինկաւ.
Քեզի համար ի՞նչ կը սխալսէր,
Որ թողուցիր պապուդ տըրներ*¹⁵:

Ողբում է մայրը, որի ընթացքում պահպանվում է լռություն, միայն այս ու այն կողմից լսելի են լինում զսպված հեկեկոցներ: Մի պահ դադար է առնում եղբերգուն, կանայք կրկնելով նրա որոշ արտահայտություններ կամ պարզապէս «վայ» ու «հեյ» կանչելով րարծրածայն լալիս են: Ներս է մտնում նոր այցելու. ամեն նոր եկողի եետ հայտնվում են նոր ասելիքներ, խոսքը դառնում է նրա ու հանգուցյալի հարաբերությունների: Ազո երգի այս՝ անհատական ապրումներից րարծրանալու և իմրական վիշտ, ցավ, հոգսեր արտահայտելու ընդհանրական հատկանիշը պայմանավորված է ծեսի համրային ընկալով, որը ի սկզբանե յուրաքանչյուր ծեսի նախապայմաններից մեկն էր: Այդ մեծ վշտի պահին անգամ սզո երգի մեջ երախտա-

գիտության շեշտեր են հայտնվում ուղղված այցելուներին, որ այդ դժվար պահին մենակ չեն թողնում սզվորին.

*Տղաս, ելիր, տես ո՞վ եկաւ տեսութեան,
Երթանք, նըստինք ներսի սաղման՝ մեծ օտան.
Չայն ծուն չըկայ, կը քնանայ, չարթննար,
Չաւկիս գլխին ինչ ծիւն եկաւ, ինչ սև դար*¹⁶:

Դարձյալ րարծրածայն լալումը շիկացնում է ողբի աղեկտուր ընթացքը: Շնչակտուր մորը շարունակում է մեկ ուրիշ սզվոր.

*Ի՞նչ ցավ էր ան անտանելի
Եկաւ փակաւ կըտորիճ, քըզի,
Վայ մօրդ ու հօրդ, խայիմներդդ,
Որ կորուսին քեզ այսպէս շուտ.
Աղբօրրդ հետ չուք մ'աղաւնի
Մէկը թըռաւ, մէկն՝ աշխըրիի,
Թող լաց ասէ խեղճուկ մարդդ,
Որ կորսընցուց կէնճ արեւըդ*¹⁷:

Եթե հանգուցյալը «թանկ մեռել» է (չափա-հաս երեխա, երիտասարդ, դեռատի կին, պատանարի գոհ), կոծողները երբեմն հիշում են ինքնաճաղկման ավանդական ծեսերը՝ ծեծում են զուռնան ու ծնկները, ձգում մագերը, ճանկռտում երեսները: «Երր մեռեալն տակաւին երիտասարդ է կամ յոյժ սիրեցեալ, ոմանց մայրն, քույրն եւ ամուսինն գլխոյ մագերնին սակաւ մի կը փետրեն»¹⁸: «Երբեմն ննջեցյալի կինը, մայրը, քույրը կտրում են իրենց մագերը և դնում ննջեցյալի սրտի վրա»¹⁹:

Երբեմն լացող կանայք փորձում են համոզել վշտագար մորը, որ որդին կենդանի է, օրինակ՝ այսպէս.

*Չէ՛ մեռեր քո որդին, չէ՛ մեռեր,
Իջեր բախճան ի վար գնացեր.
Վարդ է քաղեր, դրեր գլխուն,
Քունն է տարեր անուշ հոտուն*²⁰:

Սակայն հուսահատության գագաթնակետին հասած մայրը ժխտում է նրանց.

Իս մի խաբէք, այսպէս երկայն քուն չըլլար,

¹³ *Քիւրակն*, № 34, Կ.Պոլիս, 1899, էջ 542:

* Քանի որ ծեսի հետ ունեցած կապի ամմիջականությամբ և ծեսի մեջ ունեցած դերի հստակությամբ առավել սուքի են ընկնում. Վ.Տեր-Միսայանի գրառած երգերը, որոշել ենք սզո երգերի հերթագայությունը սլարգաբանել դրանց միջոցով, մանավանդ, որ 19-րդ դարի վերջին էական տարբերություններ չկային Հայաստանի արևմտյան և արևելայն հատվածների թաղման սովորությունների միջև. - Ե. Դ.:

¹⁵ *Տէր-Մինասեան Վ.*, նշվ. աշխ., էջ 55:

¹⁶ *Տէր-Մինասեան Վ.*, նշվ. աշխ., էջ 29:

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ *Ճանիկեան Յ.*, նշվ. աշխ., էջ 130:

¹⁹ *Լալայան Ե.*, Մուշ-Տարոն, ԱՅ, գ. 26, էջ 187:

²⁰ *Տէր-Մինասեան Վ.*, նշվ. աշխ., էջ 29:

*Մեռաւ, եակրուս, տունս արեցաւ, ալ չըկայ ճար*²¹:

Այցելուները անմիջապէս միանում են մահերգությանը, առանձնապէս երբ նրանց մեջ էլ կա հարազատակորույս մեկը, վշտով թաղատվում են եղբարմոր հետ: Այս համեմատությունից առավել ընդհանրական, լայն ու խոր թափ է ստանում ողբը, և ծնվում են այսպիսի գոհարներ.

*Կրակ ինկեր այգիներուն պարերը,
երթանք, ըսէք թող չի բերեն մարերը.
Որուն գառն է մեռեր, որուն ընկերը:
Եկու, գառնուկ, եկու, ո՞ր ես մնացեր.
Ել ի բարձր լեռը, դո՞ւքս ես մնացեր,
Չի՞ կայ գալու ճամբայ, հո՞ր ես մնացեր*²²:

Ավելի մեծ վիշտ ունեցողին համեմատարար փոքր վշտատերը պատկառանքով է վերաբերվում և նրա մոտ ամաչելով է լաց լինում. «Ախ՛ չի, Նաթո... եկալ ըս հանցու մեզ սուսավ անիս...»²³: Երիտասարդ կնոջ համար անպարկեշտություն է համարվում ծնողների և տարիքով հարազատակորույսների ներկայությամբ ամուսնուն, անգամ սեփական փոքրիկին սգալը, այդ իրավունքը ձեռք է բերվում հարսնության կուտակվող տարիների ընթացքում: «Պապա, խե՞ տուս չըս կյամ, մին թիքայ իմ խուխես յիրա լաց ընիմ»²⁴, - աղերսում է արցախցի դեռատի որդեկորույսը:

Օրեր տևող լաց ու կոծը ուժասպառ է անում սգվորներին. ձայները կտրվում են, ուժերը հատնում, շնչասպառվում, թայց հարկ է շարունակել, ոչ մի նորեկո այց չի կարելի անուշադրության մատնել, չի կարելի մեռելը առանց ողբի թողնել: Շրջապատողները մխիթարում են հանգուցյալի հարազատներին, հորդորում տղամարդ լինել, հոգաժությամբ իրենք են շարունակում ողբը:

Մոլեգնում է վիշտը, երբ որևէ մեկը հանդես է գալիս հանգուցյալի անունից, ասում նրան հա-

տուկ, իրադրությանը համապատասխանող խոսքեր.

Գնա ու գնամ: Կ'ըսես. ես կ'երթամ, բարով մնա կ'ըսես.

Ամենքդ հաւասար մտէք, իմ տեղս խոռ պահեցէք:

*Ամենուդ խըմածն անուշ, իմինը իմ տեղս վաթեցէք*²⁵:

Սա ոչ միայն հիշողությունն է զգեստավորված ու դիմակավորված հանգուցյալի դերակատարի, այլև պահի հոգեբանական թելադրանքն է: Հանգուցյալի անունից հյուսված այս կարգի սգո երգերը արտահայտում են. 1) կյանքի իրապոյրները առհավետ լքելու ակսոսանք, իրաժեշտի խտւեր, տարակուսանքներ սպասվող անհայտության մասին, 2) կյանքի ու մահվան շուրջ փիլիսոփայական խոհեր, 3) ցանկություններ ու պատվերաններ՝ ուղղված ապրողներին:

Մեկը խնդրում է հիշել իրեն, մյուսը հորդորում է առատ արցունք թափել, երրորդը կտակում է իրեն ճամփի կողքին թաղել, որ շփվի անցորդների հետ ու մեմակություն չզգա:

*Շարմաղ բերէք, վըրիս ֆեղը մաղեցէք,
Տաշճին բերէք մեր մեր քարեր կըյեցէք,
«Մուրատսուզ է ելեր» վրաս գրեցէք*²⁶:

Այս երգերը, որ ասվում են պահը ավելի հուզիչ դարձնելու նպատակով և ծնվում են հանգուցյալի՝ հարազատի եետ հաղորդակցվելու բուռն պահանջից, հաճախ ներկայացնում են մահվան պահի երևակայական ապրումների պատկերը:

Երբեմն անգամ սգերգ է հյուսվում մոր հանգուցյալին այն աշխարհում դիմավորող հին հանգուցյալի կողմից.

Ես իմ եկեր, ես իմ փոշըմներ,

Դուն ալ ուր ես ու ելեր եկեր:

Օտա չունիմ, ուր օտաւ տանիմ,

*Անդնակ չունիմ, էռջիտ գարդարիմ*²⁷:

²¹ Նույն տեղում:

²² Նույն տեղում:

²³ Անձնական գրառումներ, Արցախ, Շուշի, 1994, ապրիլ:

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ *Սրվանձտեանց Գ.*, Մաե-երգ, «Արեւելեան մամուլ», Զմիւռնիա, 1884, ԺԴ տարի, յունիս, էջ 301:

²⁶ *Վարդ Ս.*, Երգը իր հոգեկան պէտք, «Բիւրական», Կ.Պոլիս, 1899, № 42, էջ 803:

²⁷ *Ճանկեան Զ.*, նշվ. աշխ., երգ 28:

Պատահում է, որ մահը վերագրվում է որևէ մերձավոր հանգուցյալի կամքի, որը կարող են առնելու համար իր մոտ է կանգնում հարազատին: Նման դեպքում հանդիմանվում է նա. «Նամարդ ընիս, Գյուլնարա, բալի աշկո Սամ-վելին յիրա յա իլալ, բալի ասալ ըս՝ իոխաս ընդեղ անդար ընդերու ա, պիրիմ կոշտս...»²⁸: Իսկ երբեմն էլ, առանձնապես երբ որդին է մեռնողը, մայրը նրան համարում է գոհաբերություն՝ այս կամ այն վաղամեռիկ հարազատին: «...Ես միշտ ասալ ըմ, Ռուդիկը իմ պապու նման ա, էլ հինչ ախճիգ ըմ, վեր իմ պապու փալ չըմ տլական: Ռուդիկը փայ ըմ տամ պապուն, պապան աշկը թուռներու յոան ա քյեցալ»²⁹: Այս տեսակ մտածողությունը արդյունք է այն հավատի հիշողության, ըստ որի մեռյալները ապրողներից մարդկային զոհեր են պահանջում:

Ձայն ձայնի են տալիս վիշտ ունեցողները, բորբոքում միմյանց կսկիծներ.

Գիտես թը ուր իմ էկե,

Լալովի լացդ իմ էկե.

Ընծի մեռեր սիրական էրիկ,

*Քեզ է մեռեր կանանչուկ սողջիկ*³⁰:

Սուգը դառնում է հուզիչ գրույց սգվորների ու հանգուցյալների միջև, արտահայտվում են բոլոր ցանկացողները, պատմում իրենց վշտերը, հիշում հին ու նոր մեռելացիներին: Նոր մահացածի հետ հարաբերում են հենցիկ մահվան հանգամանքները, անավարտ իդծերը, անկատար գործերը, անտեր ու անհույս հարազատներին: Անդարդ ծերի մահվան դեպքում երանի են տալիս նրա իսաղաղ ճանապարհին: Թափում, դատարկում են սրտերը, լացելով հանգստանում, մխիթարվում մահվան ընդհանրությամբ և անդիմադրելիությամբ, ձեռք բերում հոգեկան հավասարակշռություն. «Մահը մերն է, մենք մահիմը», իմաստնաճանաչող կյանքի անցողիկության գիտակցմամբ ու շարունակում ապ-

րել: Սա է սգալու մեծ դերն ու կենսական նշանակությունը:

Քանի դեռ հանգուցյալը տանն է, տանը ոչ մի զործ չի կատարվում, բացի հոգեհացի պատրաստությունից: Իրիկնամուտին դադարեցվում է լացը, ողջ գիշեր լույսերը վառ են մնում:

Վառիմ կրակ ու լամ կրակով,

Վառիմ ծրագ ու լամ ծրագով,

*Չըպա թը քու զենքերտ իմանամ*³¹:

Սգո երգի պատառիկը վեայում է, որ երբեք իսկվարում չեն ողբացել հանգուցյալին: Խավարը հազար ու մի գաղտնիք ու վտանգ ունի: Լույսը ցրում է չար ոգիներին, երկվությունն ու տազնապը, պարզորոշ ու հասկանալի դարձնում վիշտն անգամ:

Որոշ վայրերում գիշերը հանգուցյալին մեռակ են թողնում իր պահապան հրեշտակների հետ (Երևան, Արծակ), իսկ այլ տեղերում (Օրինակ, Արցախում)՝ մոտը անպայման մի տարեց հարազատ է նստում, որ նրան պահպանի չար ուժերից և միաժամանակ հսկի նրան: Կային հայկական բնակավայրեր, ուր թաղումը կատարվում էր շատ արագ: Օրինակ՝ Բազար-գյուղում «հիվանդին մեռնելն ու ամեն տեսակ արարողությունները հազիվ մեկ ժամ կտեւեն. Կիրակոս կամ Թորոս եղբորը մեռնելն լուրը կառնվո, մեկ մ'ալ նայիս, որ մեռեցյալը թաղել կտանին»³²: Իսկ ընդհանրապես հանգուցյալին առաջ եկեղեցում, իսկ այժմ տանը պահում են մեկից երեք օր, որպեսզի ժամանակ չափեն հոգեհացի կարիքները հոգալու համար, և մեր ազգային յուրահատուկ ճակատագրով՝ հեռվում գտնվող հարազատները հասցնեն ներկայանալ թաղմանը: Կումայրիում զանազան պատրվակներով ձգձգում են թաղումը, դա համարելով սիրո ու հարգանքի նշան մեռած հարազատի հանդեպ:

«Մեռուկ կով կաթնով կեղնի», - հանգուցյալին շատ մեծ ուշադրությամբ են շրջապատում: Գյուղերում թաղմանը ներկայանում են անխտիր բոլոր ընտանիքներից. անկախ կեն-

²⁸ Անձնական գրառումներ, Արցախ, գ.Աշան, 1994, հունվար:

²⁹ *Հարությունյան Լ.*, Նշխարներ Արցախի ռանահյուսության, Երևան, 1991, էջ 318:

³⁰ *Թումանյան Մ.*, Հայրենի երգ ու բան, Ե.3, Երևան, էջ 385:

³¹ *Ճանկեհան 3.*, նշվ.աշխ., երգ 67:

³² Մատենադարան ժողովրդեան, նույն տեղում, էջ 21:

դանի ժամանակ տվյալ անձնավորության նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքից:

դ) Լաց ու կոծը իբ գազաթնակեսփն է հասնում դազադը կամ մաշը տնից եանելիս: Հարազատները կառչում են դիակին, արգելում տանել:

Քուրերն ալ փաթուած են, չեն թողուլ տանիլ.

Մօր ճիկարն է փաթուած՝ բոնած են տանին,

Աճապ ես խնտա՞մ, մի սիրուն սիրական³³:

Նրանց մեղմ հորդորելով հեռացնում են և մի քանի տղամարդ (չորս կամ վեց) մաշը երեք անգամ դնել-վերցնելուց հետո ուսամբարծ կամ ձեռքերի վրա մոտեցնում են դռանը, դուռը բացում-փակում, մաշով իսփում շենքին և դեմքով դեպի դուռս հանում բակ: Դիակից առաջ ոչ մեկը տնից դուրս չի գալիս: Բակում մորից հանգուցյալը տեղադրվում է կարպետի կամ գորգի վրա, դեմքով դեպի արևելք՝ ո՛չ դեպի տուն: Վերստին շրջապատում ու ողբում են հաջազատները, ապա մաշը (դազադը) վերցնելով երեք անգամ պտտեցնում են, որպեսզի, ինչպես շենքից հանելիս, շեղվի մնջեցյալի ուշադրությունը և մա կորցնի տան ճանապարհի կողմնորոշումը³⁴: Դազադի ետևից հող կամ ջուր են շարտում կամ էլ կավե պուլիկ ջարդում, որ գնալիք ճանապարհը բարի լինի, և մա չգա մախկին կյանքի ու միջավայրի կառոտը: Դազադի տեղը քար դնելը կամ գարի շաղ տալը բացատրվում է անդարծ հեռացածի հիշատակի հաստատումն ու երկարատև լինելու ցանկությունը, ինչպես մաև այն նկատառումներով, որ քարը իր ծանրության տակ արգելում է մահը, իսկ հատիկը խորհրդանշում է կյանքի եարատևություն: Թաղման թափորին առաջնորդում է քահանան տիրացուի, իսկ ու իսաչվառի ուղեկցությամբ՝ գգուշանալով ետ մայելուց: Եթե քահանան ետ մայի, դրանով արտահայտած կլինի մնջեցյալի կարոտը, և մորից մահ կպատահի:

³³ Գալառացի, Երգեր, առակներ, հանելուկներ, սնահավատություններ խոտորոշոյ, Տվրխիս, 1903, էջ 30:

³⁴ Այս տվորությունը ունեն մաև սլավոնական ժողովուրդները, տես՝ *Свешникова Т.*, Волк в контексте румынского погребального обряда, Исследования в области балто-славянской духовной культуры, Погребальный обряд, Москва, 1990, с.133.

«Հուղարկավորութեան թափորի ատեն կը վարծվեր ողբասաց լալկաններու մեծ բազմութիւն մը: Դազադի առջեւէն կը քալէին մեռնողին գերիները, քուրջեր հագած, եւ հանգուցեալի ձիերն ալ, ծիապաններէ առաջնորդված մեռելական թափորին մաս մը կազմեին»³⁵:

Վարծու լալկաններին ավելի ուշ սկսեցին փոխարինել քաղաքում փողային նվագախումբը, իսկ գյուղերում՝ ժողովողական «սազանդարները», որոնց արմատները կային պատմության խորքերում՝ փող, փանդիո ու վոն նվագողների տեսքով:

Հանգուցյալի ձին՝ թարս թամբած մինչև վերջերս տանում էին գերեզմանոց³⁶: Ձին ընդհանրապես, եզամ, իռյի ու շան հետ որոշակի դեր ուներ թաղման ծեսի մեջ: Վերջիններս հանդիսանում էին զոհարերության կենդանիներ, դրանց կերպարանքով գերեզմանաքարեր էին կանգնեցվում, դրանց հետ կապում էին մահվանն ու հանդերձյալ կյանքին վերաբերող շատ հավատալիքներ:

Գերեզմանատան ճանապարհին, որևէ պատեհ վայրում թափորը հանգիստ է առնում: Դիակիրները ստեպ-ստեպ հերթափոխում են իրար, որ և՛ չհոգնեն, և՛ միաժամանակ շատերը կարողանան իրենց երախտիքի տուրքը մատուցել հանգուցյալին: Որ տան մոտով անցնում է թափորը, բնակիչները դուրս են գալիս կամ մոտենում պատուհանին, մատածները կանգնում են, քնածներին արթնացնում են, երեխաներին գրկում, անգամ օբորոցները բարձր տեղ դնում, որ դազադի շուրջը սավառնող հրեշտակը չգայրանա անուշադրությունից ու «չխփի» նրանց: Պատահող անցորդները հարգանքով հանում են գլխարկները, «Աստված օղորմի» մաղթում և կանգնում մինչև թափորը անցնի: Գերեզմանոցում դիակը դրվում է գերեզմանափոսի աջ կողքին, որը փորված է լինում մույն օրը՝ քաղաքում վարծու մարդկանց, իսկ գյուղերում այդ գործը սովորաբար անող-

³⁵ *Քոսեան Յ.*, Պատմութիւն Հալեպի հայոց, հ.Ա, Պեյրութ, 1946, էջ 716:

³⁶ *Լալայան Ե.*, Ծիսական կարգերը հայոց մեջ, պր.Ա, Թիֆլիս, 1913, էջ 25:

ների կամ բարեկամների կողմից: Գերեզման փորողներին այցելողն ասում է. «Քրիստոս հարյալ ի մեռելոց»: Փորողը պատասխանում է. «Օրինյալ է հարություն Քրիստոսի», կամ՝ «Աստված օղորմի», «Օղորմի բարի ծնողացդ հոգուն»: Ապա փորողը թին կամ բահի թողնելով փոսի մեջ, դուրս է գալիս, մյուսը փոխարինում է նրան: Երբեք բահի ծեռքից ծեռք չեն փոխանցում. հանգուցյալին մատուցվող ամեն ծառայություն պետք է լինի ինքնաբուխ, ոչինչ չի պարտադրվում, դա կամափոր տուրք է:

Եբբ վերջացնում են փորելը մեկ մետր լայնությամբ և մեկուկեսից երկու մետր խորությամբ (սովորաբար կնոջ գերեզմանափոսը ավելի խոր են փորում³⁹), գործիքները խաչաձև դնում են գերեզմանափոսի վրա, որպեսզի այնտեղ մուտք չգործի չարը: Առաջ գերեզմանափոսի մեջ դրամ էին նետում, որպես հանգուցյալի «նոր տան» արժեք: Այժմ, քանի որ կանայք այցելում են գերեզմանոց, ողբը շարունակվում է նաև այնտեղ: Մի վերջին անգամ հաբազատները շրջապատում են հանգուցյալին, համբուրում, ողբում, հրաժեշտի խոսքեր ասում, բարևներ ուղարկում բոլոր նրանց, ովքեր դիմավորելու են նոր հանգուցյալին. «Առաջրդ եկողներեն մատաղ. էն ըն իննական հերթավ վեներ քեզ սպրսեսիս»³⁷: Պատանքված դիակը կամ դագաղը զգուշությամբ իջեցնում են գերեզմանափոսի մեջ: Դամբարանը դառնում է այս ու այն կյանքերի միջնորդ օղակը:

Նախ քահանան առաջին բուռ հողը օրհնում է մոտ հարազատի ծեռքում, ապա ինքն է երեք բուռ հող լցնում՝ ասելով. «Հող ես, հող դառնաս, եողր՝ հողին, հոգին՝ Աստուծոն, օղորմի քո հոգուն»³⁸: Ապա երեքական բուռ հող են լցնում բոլոր հուղարկավորները: Գերեզմանից հանված ողջ հողը լցվում է վրան և թումբ

արվում, որի վրա տիրացուն փոքրիկ փոս է անում և բուրվառի կրակը լցնում մեջը: Քահանան խաչով կնքում է հողաթումբը: Թարմ հողաթմբի վրա սառը ջուր էին լցնում³⁹: Գանձակում և Խոյում թաղումից հետո գերեզմանին իսարույկ էին վառում: Հանգուցյալի հոգին՝ համարվելով կենդանի, ամենից առաջ կարիք ունի ջրի, հացի լույսի ու ջերմության:

Մահմեդականների գերեզմանները փորում են հարավոց հյուսիս, դեմքն ընկնում է դեպի հարավ՝ Մեքքա, իսկ քրիստոնյաները՝ արևելքից արևմուտք:

Սասունում թաղումը կատարում էին հրացանների համազարկերի ուղեկցությամբ (այդպես է այժմ Արցախում) հաստատելով, որ միշտ պայքարի, պաշտպանվելու և վեժխնդրության պատրաստ են, անգամ վշտի պահին:

Հին արմատներ ունի դամբարանական խոսք ասելու սովորությունը: Դեռևս Մատթեոս Ուռհայեցին գրում էր, որ Բարսեղ Վարդապետը Քրիստոսի հաղթող գինվոր Պաղտուկին մահվան առթիվ երկարաշունչ մի դամբարանական գրեց⁴⁰: Առաջ, որպես կարգ, գերեզմանին խոսք էր ասում քահանան, իսկ այժմ հանդես է գալիս՝ քաղաքում մտերիմ կամ ծանոթ մի մարդ, գյուղում՝ հեղինակություն վայելող մեկը: Խոսողը նշում է հանգուցյալի արժանիքները, թերի մնացած գործերը, անդրադառնում մահվան հանգամանքներին, սփոփում հիշատակի երկարակեցությամբ: Երբեմն կարդացվում է չափածո հուզիչ խոսք: Ծիշտ այնպես, ինչպես. «Դավթակ անունով ճարտասանի մեկը, որ ծանոթ էր տաղաչափական արվեստին, ստեղծագործելու մեջ վարժ ու հաջողակ, քերթողական ընթերցման մեջ առաջադեմ, մեջտեղ եկավ: Սա առատ խոսքերի պաճուճանքներով ճարտար կերպով երգում է և շատ գովաբանում, ունենալով այն-

³⁷ Կինն է շարժել Աստծո գայրությունը և առաջ բերել մահը, նա խառնակիչ է ու բամբաստող: Սա կապված է նաև դիապլոմատիկ ու դիպլոմատիկ խոսակցելու հետ: Քահանային էլ են խոր թաղում՝ զգուշանալով նրա ճկունքը կտրելու շատ հավատացյալների գայթակղությունից -Ե.Հ.:

³⁸ Անձնական գրառումներ, Արցախ, գ.Աշան, 1997թ., հունվար:

³⁹ Կարապետյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 12:

³⁹ Այս սովորության արձագանքները տես՝ Երուխանի «Անեկլենուրի ջրկիրը» և «Հուսահատի մը նկարագիրը» նովելները, Դովի. Թումանյանի «Անուշ» պոեմի «Նրա անրախտ շիրիմի վրա...» հատվածը:

⁴⁰ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Երևան, 1973, էջ 252:

պիսի լեզու, ինչպիսին ունենում է արագագիր գրողը»⁴¹:

Քաղաքներում առաջ գերեզմանատուն էին գնում ծաղկեպսակներով զարդարված դիակառքերով, իսկ այժմ՝ ավտոմեքենաներով, թաղումից հետո առանց ցրվելու, մանավանդ առանց այցելելու ուրիշ գերեզմաններ, հուղարկավորողները վերադառնում են սգատուն: Նախքան տուն մտնելը բոլորը անխտիր լվացվում են՝ դրսում թողնելով արցունքի ու վշտի հետքերը:

Ե) Հագարամյա վաղեմություն ունի հոգեհացը: Հնագույն դամբարանների կողքին պեղվում են քարե հարթակներ՝ գոհարերությունների ու հոգեհացի համար բնորոշ առարկաներով: Համեմատարար նոր ժամանակներում է հոգեհացը գերեզմանատնից տեղափոխվել մեռելատուն: «Հոգեհացի ծիսակատարությունը շատ տարածված է եղել հյուսիս-մերձսևծովյան շրջաններում, Բոսֆորյան թագավորությունում մ.թ.ա. V - I դարերում, հատկապես հելլենիստական շրջանում»⁴²:

Թաղումից հետո բոլոր եուղարկավորները հրավիրվում են ճաշի («Ծնկնահաց», «Պատարագ», «Ժնմահաց», «Հոգեհաց», «քելեխ»): Պատարաստվում է մսով ճաշ (եթե պաս է՝ լոբի, շիլա), աշխատում են խոսակցել ուղախություն հիշեցնող ուտելիքներից ու խմիչքից, խմում էին ավանդական գինին և օղին: Նախ քահանան օրհնում էր սեղանը, և բոլոր ներկաները վառված մոմը կամ խնձորը և նույն գավաթը ձեռքից ձեռք փոխանցելով «ողորմաթաս» էին խմում: Այժմ խմում են յուրաքանչյուրն իր գավաթով, բայց ղըանք իրար չեն իսկում, այլ րարձըացնում են մոտավորապես աչքերի բարձրությամբ: Կենացները լինում են գուսպ, կարճ, փիլիսոփայական, մխիթարիչ՝

Ուտելուց հետո բոլորը «Ողորմիսներ» սփռելով ու րարեմաղթություններ անելով ցրվում են: Մերձավոր րարեկամները մինչև յոթ օր, ավելի ծանր դեպքերում անգամ մինչև քառասունը մնում են մխիթարելու տնեցիներին:

Նոր Նախիջևանում թաղումից անմիջապես հետո, գերեզմանի մոտ, բոլոր հուղարկավորողներին բաժանվում էր բրդուճ կամ խմորեղեն և մի-մի բաժակ օղի: Իսկ մեռելի տանը ընդունված հոգեհացից հետո, յուրաքանչյուրին տրվում էր մեկական գաթա՝ տուն տանելու համար⁴³: Այս սովորությունը կար նաև Գողթնում:

Թաղման օրը լվանում էին հանգուցյալի շորերը և րաժանում բարեկամներին ու աղքատներին, քահանայի րաժինը կոչվում էր «կողոպուտ»: Հանգուցյալի անկողինը առանց հարդարելու ծալում էին և նրա ննջասենյակում ճրագը յոթ օր վառ պահում, մինչև հոգին հասնի իր վերջնական կայանը՝ երկինք («վերին երուսաղեմ»): Ողբն ու կոծը շարունակվում է հանգուցյալի շորերի, իրերի ու լուսանկարի վրա, նրա մասին պատմվող հիշողությունների շուրջ:

Հաջորդ օրը վաղ լուսարացին ննջեցյալի տարեց հարագատներից մեկը, առանց պատահողին րարելու և որևէ մեկի հետ խոսք փոխանակելու, գնում է գերեզմանատուն, համբուրում գերեզմանը և երեք անգամ «վայ» կանչում (սա ցավ արտահայտող ամենաընդունված ծայնարկությունն է, որով, ի դեպ, սկսվում են սգո երգերի կրկնակները), որպեսզի գերեզմանի շուրջը սավառնող հոգին, համոզված լինելով, որ իրեն չեն մոռացել և վշտանում են բաժանվելու համար ու տեր կկանգնեն գերեզմանին, հանգիստ թոչի, հեռանա:

⁴¹ Մովսես Կաղանկատվացի, նշվ.աշխ., էջ 175:

⁴² Խաչատրյան Ժ., նշվ.աշխ., էջ 48:

⁴³ Բերենց հոգեհացի մի կենաց. «Աստված օղորմա քրիստոս հավատացյալ բոլոր ննջեցյալների հոգուն: Աստված օղորմո հայր Աբրահամին, Գրիգոր Լուսավորչին, երեք հարյուր տասնութ վարդապետաց, Մելիքսեթ քահանային եւ թող նրանց բարի ու ամարատ օրհնությունը լինի ժողովրդաց վերա»:

Աստված օղորմա կամուրջ կառուցողանց, աղբյուր ու ակն շինողանց, մարդկանց ծոված հակեն տեմ կնոզանց, եթիմ պրիողանց...

Աստված օղորմի Կյեշանի հոգուն և թող համբերություն մաղթենք բարեկամաց: Ժողովուրթ, հաց կերեք, Կյեշանը հաց օտող մարթ ա ղլլալ (Հարությունյան Լ., նշվ.աշխ., էջ 308) - Ե. Դ.:

⁴³ Շահազիզ Ե., Նոր Նախիջևանը և նոր նախիջևանցիք, ԱՊ, գ. 7 - 8, էջ 99:

Արևածագից առաջ, այնպես, որ արևին դիմավորեն թարմ հողաթմրի մոտ, գերեզմանոց են գնում թուր սգվոր կանայք «էգնահողը» կամ «այգը» կատարելու: Տանում են ուտելիք, որը երկար լալուց, մեռելի հետ զրուցելուց, իրենց վիշտն ու ցավը պատմելուց հետո ճաշակում են գերեզմանի մոտ, գերեզմանի վրա լցրած ջրից ու գերեզմանահողից քսում կրծքներին («դարդից հովանում») և հանգուցյալի թափնը թողնելով վերադառնում մեռելատուն՝ ճաշի: («Հացը թեթևություն է»): Այդ օրը ազգականները և ընտանիքները «սգապատառ» են բերում հանգուցյալի տուն: Մինչև «լոթը» հարևաններն ու ընտանիքները անընդմեջ այցելություններ են անում սգվորներին, զրուցում, ցրում նրանց վեշտը: Ազգվորները հրաժարվում են թուր տեսակի աշխատանքներից (առաջ տնից դուրս էին գալիս միայն եկեղեցի գնալու համար):

Մինչև վերջերս «յոթին» նախադրող երեկոյան ընտանիքները «սգահան» էին ուղարկում մեռելատուն, որը պարունակում էի խմիչք, քաղցրեղեն և ամենատարեց սգվորի համար մի նվեր: Հավաքվում էին ազգականները՝ իրենց հետ օճառ բերելով, ավսգության կարգով լողացնում սգվորներին կամ նրանց տանում թաղանիք («սգարաղնիք»), փոխում սև հագուստներն ու սև գլխաշորերը: Տղամարդիկ էլ տղամարդկանց էին «սգահան» անում՝ տանելով թաղանիք և վարսավիրամոց: Այս արարողությունը երբեմն ուղեկցվում էի ճաշկերույթով և զուգահեռ ընթացքով՝ նախ ախուր, վերջում՝ ուրախ⁴⁴: Երիտասարդ հանգուցյալի դեպքում հարագատները սուգ էին պահում ավելի երկար: Յոթերորդ օրը նորից մեծ խմորով այցելում էին գերեզմանոց, քահանան կատարում էի «լոթներից կարգը», կանայք սուգ էին ասում, արցունք թափում և վերադառնալով տուն ճաշակում թացած սեղանից:

⁴⁴ *Սեդրոսյան Կ.*, Արհեստավորական ավանդույթները և դրանց արտահայտությունները լեռնականացիների կենցաղում, ՀԱԲ, Ե.6, Երևան, 1981, էջ 52:

Քրիստոնեական ու ժողովրդական թուր տոներին ժողովուրդը մեծ ուշադրություն ու հոգատարություն է հատկացնում սգվորներին: Յուրաքանչյուր մեծ տոնի հաջորդում է Մեռելոց, քանզի համոզված էին, որ հանգուցյալի հիշատակը հարգելով և նրա պատվին զոհարարություններ անելով, փրկում են նրա հոգին դժոխքից, տեղը հաստատում երկնքում:

Դեռևս վաղ միջնադարում Աղվանքի Վաչագան արքան մի թագամարդ ժողով գումարեց Աղվանում, որտեղ ընդունված որոշման կետերից մեկն էի. «Աշխարհականներից ոչ ոք՝ ազնվական, շինական կամ մեկ ուրիշը, տարվա ընթացքում պատարագը չպետք է թողնի՝ այսինքն մեռելների հիշատակը պետք է կատարի, ինչպես որ կարող է. իրենց վաստակից մեռելներին անմաս չպետք է թողնեն, մեռած մարդու համար մի ձի, եթե ձի կա, մի խոշոր եղջերավոր անասուն՝ արջառ, եթե կա, մեռելի տերը եկեղեցում պիտի տա, դրանցից որ մեկը կամենա»⁴⁵:

Ըստ ծեսի նշվում են մաս մահվան քառասունքն ու տարին: Նույն կերպ գնում են գերեզմանները, լալիս ու կոծում, հոգեհաց մատուցում: Այսպես աստիճանաբար մեղմանում է ողբերգության ուժգնությունը: Տարվա ընթացքում ընտանիքները նշանդրեք, հարսանիք, կամ այլ ուրախություն անելուց առաջ «սգահանիք» վերցրած գալիս և առնում են ավագ սգվորի թույլտվությունը: Սովորաբար մի ամբողջ տարի ամեն շաբաթ առավոտյան հարագատները այցելում են ջահել հանգուցյալի շիրիմին: Եվ ընդհանրապես իրենց կյանքի արտասովոր տխուր և տոնական պահերին, որոշ վայրերում նույնիսկ ամեն օրվա լուսարացին⁴⁶, կանայք սովորություն ունեն գերեզմաններ այցելելու, լացելու, թեթևանալու վշտերի լեռնից: Այս պարագայում ասվող սգո երգերը ունեն թուվանդակային առանձնահատուկ շեշտեր՝ ուղղված հանգուցյալի անմոռանալի լինելուն,

⁴⁵ *Մովսես Կաղանկատվացի*, նշվ. աշխ., էջ 175:

⁴⁶ Առանձնադարձ ժողովրդեան, նշվ. հատ., էջ 21:

կյանքում նրա թացակայության դժվար տանելիությանը.

Գիտես քը մոոցե՞ր իմ քեզ,

Չիմ մոոցեր, դուն մոռնալու չես:

Մտեր էիր մեջ սրտիս,

*Աչերուս ալ ելլալու չես*⁴⁷:

«Շաա անգամ կը պատահի, որ մեռելին թաղումեն վերջ սրտերը դեռ չը հովահրի, ու վիշտը երթալով «խորուրճայ». հոս սուգը կ'ելլէ իր եփ ելած վիճակէն, ու իմաստնախոհութեան համագամաքը կ'առնէ: Մեռած սիրելին անուշ յիշատակներով կը խօսի ու ընկճուած վշտահար հոգիները կը թանաստեղծեն միսափք խորհողութեամբ», - գրում է Մ. Վարդը⁴⁸:

Ծեր կանայք սովորություն ունեն մենակության պահերին քթի տակ, համարյա անլսելի սուգ ասել, հիշել իրենց հին ու նոր, ջահել ու ահել մեռելներին: Մի րան, որ ապացուցում է, որ սուգը ծիսական պարտադրփսծություն լինելուց զատ մահ հոգու պահանջ է: Բայց աշխատում են սթափ լինել սգվորները, որ չտաքվին լացով. «Լացը լաց ա պուրում», վշտի հոսանքը չտանի իրենց ու կյանքը մնա չապրված:

Ուշագրավ տեղիկություն կա Յ. Քօսեանի «Պատմութիւն Հայկեայի հայոց» գրքում. «Երրոր երիտասարդ ամուլի մը մեկը կամ ընտանիքի ժառանգորդը մեռնի, երբեմն քանի մը տունե թաղկացած մահերգ մը կը հորինվի և մեռնողին տիրոջ դուռն առջեւ կ'երգվի ծեր մուրացկաններու կողմէ՝ սխալութեամբ եղանակով մը»⁴⁹:

Որոշ սգո երգեր անմիջական թաղանքին արտահայտություններն են թաղման հետ կապված սովորությունների ու հավատալիքների.

Էն խեղճուկ Մայրամին պատանք ծեւեցեր,

Էս օր մեռնիմ, ժամուն պաղջան թաղեցեր,

Վըրայիս հողկիկը մաղով մաղեցեր,

Բոլորըս կայնեցեր մոմեր վառեցեր,

Աղջընկա ու տղիս խապար ծամբեցեր:

Սուրբ Սերգիս օգնական, ծերմակ ծիավոր,

Հոգեւոր մարմնավոր ես եմ մեղավոր:

Մեր սուրբ ավետարան այրը (միշտ) կըկանչե

Դու քու հոգիդ հոգա, մարմինդ հեջ է,

Գաբրիել հրեշտակն, օր դատաստան կանչե,

*Էրանի արդարոց, վայ մեղավորաց*⁵⁰:

Եթե մեռնողը շարունակ հետևում է մտերիմներին երագում, որոշ վայոհորում գնում են գերեզմանատուն և փայտե ցից կամ շամփուր խրում նրա սրտի ուղղությամբ, ստուգելու համար՝ եանգուցյալը կենդանի է թե ոչ, գերեզմանին գարի են ցանում և մոտեցնում ձիուն, եթե սա եանգիստ ուտում է, ուրեմն հանգուցյալից վախենալու հարկ չկա, իսկ եթե խրտնում ու չի ուտում, հանում են դիակը, մեխ խրում գլխի մեջ, պատռում սիրտը և նորից թաղում⁵¹:

Թաղման ժեսը իր ամրոջության մեջ խորհրդանշում է մարդու անցումը մի աշխարհից մյուսին և թաղմանը մնում է մեկը. որ այդ տևափոխությունը լինի թանական ու ընկալան: Ժողովուրդը ամեն ինչի ընկալանությունն է ընդունում և խոնարհվում է տրամաբանականի առջև: Իսկ տրամաբանը այս պարագայում այս աշխարհից հոգնած ծերի մեկնումն է, ոչ թե սպասելիքներով լի երիտասարդի: Ռիզվեդայի հուղարկավորության հիմնում գրված է.

Как дни возникают один за другим,

Как времена года идут за временами года
правильной чередой,

Так, о Создатель соразмеряй сроки их
жизни,

*Чтобы юный не покидал древнего*⁵².

⁴⁷ *Ճանիկեան Յ.*, նշվ. աշխ., երգ 22:

⁴⁸ *Վարդ Մ.*, երգը իրրեւ եղբկան սլետք, «Բիւրակն», Կ. Պոլիս, 1899, էջ 804:

⁴⁹ *Քօսեան Յ.*, նշվ. աշխ., էջ 441:

⁵⁰ *Թումանյան Մ.*, նշվ. աշխ., հ. 2, Երևան, 1972, էջ 368:

⁵¹ *Լիսիցյան Վ.*, Լեռնային Ղարաբաղի հայերը, ՀԱԲ, հ. 12, Երևան, 1981, էջ 52:

⁵² Исследования в области балто-славянской духовной культуры, Погребальный обряд, Москва, 1990, с. 37.